

АСҚАД МУХТОР

УЙҚУ ҚОЧГАНДА

АСҚАД МУХТОР

УЙҚУ ҚОЧГАНДА...

(Тундаликлар)

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ», 1997

Ушбу китобчада атоқли адиб, шоир, файласуф Асқад Мухторнинг сўнги асари — Тундаликлари жамланган.

Тундаликлар — муаллифнинг тунги кечинмалари, фикр-мулоҳазалари маҳсули. Улар ягона ғоявий-фалсафий йўналишга эга эмас, аммо ёзувчининг бедор қалби, уйғоқ тафаккури, туғёнли кечинмалари — барчаси муштарак мўъжизалар — Одам ва Олам бағридаги сир-синоатлардан дарак беради, китобхонни теран хаёлга толдиради.

Асқад Мухтор — дунё ҳикматларини мўъжизалар тарзида туя оладиган ва шунга монанд ифода қила оладиган қаламкаш эди. Тундаликлар бунинг ёрқин исботидир.

Ушбу асарнинг дунёга келишида катта саъй-ҳаракат курсатган ва уни китоб ҳолида чиқаришни тавсия этган «Тафаккур» журнали жамоасига «Маънавият» нашриёти ўз минъатдорчилигини билдиради.

М 93

Мухтор, Асқад.

Уйқу қочганда...: (Тундаликлар). — Т.: «Маънавият» нашр., 1997. 32 б.

Уз2

М $\frac{4702620204}{M25(04)-97}$ — 3 18—97

© А. Мухтор, «Маънавият», 1997 йил.

Кейинги вақтда — кексалик, хасталик сабаб — жуда камуйқу бўлиб қолдим. Уйқу қочганда бош-кети йўқ, узуқ-юлуқ ўй-хаёл қалашиб келавераркан. Шунда тунчи-роқ остида турган дафтарга баъзи тасодифий фикрларни ёзиб қўядиган бўлдим.

Дафтаримни «Тундалик» деб атадим. Бу «жанр»нинг «кундалик»дан фарқи шуки, унда хронологик тартибдаги воқеалар бўлмайди.

Бу гаплар, бири боғдан, бири тоғдан бўлса ҳам, кимнидир фикри ё саъй-ҳаракатига туртки бўлиши мумкин. Қолаверса, улар муаллифнинг руҳий ҳолатидан дарак, зеро биз ҳаммамиз маънавий оламга ҳамиша қандайдир бир тарзда улуш қўшиб яшаймиз.

Муаллиф

Ортиқча сўздан тилини тиёлмаган
одамнинг жилови шайтон қўлида.

*Замаҳшарийнинг
«Навобиғал-калим» асаридан*

БИРИНЧИ ДАФТАР

* Узингникигина эмас, ўзгаларнинг нодонлиги ҳам ёзишга халақит беради.

* Китоб — бойлик. Лекин сотиб олингани эмас, ўқилгани.

* Уйлайманки, Ҳамлет, Фарҳод, Дон-Кихот, Обломов сингари образлар, инсон хотирасига типик характер эмас, асосан типик муаммо, абадий савол сифатида михланиб қолган.

Чинакам бадий асар ҳамма вақт жавобсиз саволдир, бордию адиб унда бирор муаммо кўтарган бўлса ҳам, бу — амалда ҳал қилиб бўлмайдиган муаммодир. Агар муаллиф амалда ҳал қилинадиган вазифа қўйса, бу, асосан, очерк ёки мақола бўлади. Ёзувчи эса ташвиқотчи эмас, шоир бўлиши керак.

* Эшик ёпилганда жимликнинг этаги қисилди.

* Лаганбардор бошлиқнинг эриш нуқтасини билди.

* Бу танқидчи мисли жарроҳдек: аввал жиндек мақтов билан ухлатиб, кейин операция қилади.

* Тютчевнинг лирик шеърлари — рус поэзиясининг дурдоналари. Шоир уларни ёзган жойида ташлаб кетавераркан. Қизи ёки хизматкорлари тониб олиб сақлаб қўяр экан. Кўп шоҳсатрлар шундай сақланиб қолган.

* Биз Союзда бир қўлёзмани икки йил қидирдик. Муаллифнинг тазйиқи билан нечаларга хайфсан эълон қилинди, ёзишмаларимиз икки жилд бўлиб ётибди. Икки йилдан кейин мўъжиза юз берди: «дурдона»лар топилди. Уқидик. Мана, улардан бири:

*Хуснингни жамоли зор этди,
Ҳар кеча кўзимни хумор этди.
Ишқинг юрагимни тор-мор этди,
Кўз ёшимни сувомбор этди.*

* Ёзувчи саёз жойда чўқади.

* Талант ҳақида куюниб гапирганларнинг ҳаммаси ҳам талантли бўлавермайди. Чунки ҳеч ким ўзини талантсизман деб ўйламайди.

* Тошнинг бардоши зўр.

* Қичкина бир яхшилик қилиш учун ҳам одам (балки буюк одам) бўлиш керак; катта ёмонлик қилишга кичик одам ҳам қодир.

* Қичкина бир аҳмоқдан қўрқинг (масала, у «қизил» тугмачани босиб юбориши мумкин).

* Танқидчи ёш адибни қимматбаҳо фикрларининг олтин ёмбиси билан уриб майиб қилди.

* Адабиёт фан-техника инқилоби даврида ҳам инсон билан иш кўриши керак. Экзюпери мақтаган самолётлар ҳозир ҳеч нарсага ярамай қолди. Лекин Митти Шаҳзодаси ҳали узоқ яшайди.

* Денгиз, гўё Ерни ҳушига келтирмоқчидек, ҳадеб қирғоққа сув сепарди...

* Одиссей арвоҳларни ўзи билан суҳбатлашишга кўндириш учун уларга ўз қонидан бериб тирилтиради. Ёзувчи тарихий шахслар ҳақида ёзганида шундай қилиши керак.

* «Муз ўчиб қолди!» деди бола сувда эриб кетган муз парчасини кўриб.

* «Биз XII—XIV аср Дашти Қинчоқ (Олтин Ўрда) туркий адабиётини негадир яхши ўрганмаймиз. Ваҳоланки, бу адабиёт (Қутб, Сайфи Саройи, Ҳисом Котиб) соф туркий тил, халқчиллик жиҳатидангина эмас, умуминсоний мундарижаси билан ҳам катта эътиборга лойиқ. Биргина «Жумжума Султон» достонини олинг. Ҳисом Котиб уни Фаридиддин Атторга («Жумжуманома») тақлид қилиб ёзган. Замондоши Дантенинг «Инсон комедияси» билан таққосласангиз, жуда антиқа фикрларга келасиз. (Масалан, дунёни вертикал ҳолда олиб, яъни ҳамма замонларни бир вақтга жамлаб (хронотоп), абадиятда учраштириб тасвирлаш...) Бу икки муаллиф бир-бирини билмай туриб, маънан жуда оҳангдош асар ёзганига ҳайрон бўласиз.

Алишер Навоийдан олдинги туркий тилга қулоқ солинг:

*Чун ки келдинг дунёя — кетмоқ
керак,
Бор кучинг етганча хайр этмоқ
керак!
(Ҳисом Котиб)*

*Сўнгахка иликдур, эранга биллик,
Биликсиз эран ул — сўнгах беиллик.
(Адиб Аҳмад, XII аср)*

(Дарвоқе, «Инсон комедияси»нинг мотивлари Ал-Мааррийдан буён давом этиб келади.)

* Товус — пенсиядаги афсона.

* Ёзувчи ёлғонни тўқийди-ю, ҳақиқатни ёзади.

* Шамол шамни ўчиради. Шунга ўхшаб, айрилиқ ҳам шунчаки хушторликни совитиши мумкин, чин муҳаббатни эса ўт олдиради.

* Ҳақиқат — худодир: уни ҳамма билади-ю, ўзини ҳеч ким кўрмаган.

* Ўзимизда бўлган туйғуларни яшириш қийинми ёки ўзимизда бўлмаган туйғуларни ифодалашми? Шукур Бурҳон менинг бу саволимга шундай деб жавоб берган эди: иккаласига ҳам артистизм керак.

* Бахт — бойликда, десангиз, ҳамма бахтсиз. Чунки ақллига кўп нарса керак эмас, аҳмоқ эса барибир тўймайди.

* Агар айб фақат бир томондагина бўлса, урушлар узоқ давом этмас эди.

* Ёзув машинкаси ясама тишларини кўрсатиб тир-жаяди...

* Реал Александр Македонский — Искандар бор. Афсонавий Искандар Зулқарнайн бор, уни улуғлаб пайгамбар даражасига кўтардилар (Хусрав, Жомий, Навоий, Тожиддин Аҳмадий.. ўнлаб «Искандарнома»ларда.) Бу — ўрта асрларга хос нарса. Менимча, Те-мурни биз бундай қилишимиз керак эмас.

* Шоир бўлиш яхши, шоирлик даъво қилиш ёмон.

* Икки маҳбус қамоқхона панжарасидан ташқари-га қараб тураркан, бири ахлат уюмини кўрибди, бири — юлдузларни...

* Даҳолар ўз касблари доирасидан чиқиб кетади-лар. Фалончи — шоир, фалончи — олим, аммо Навоий — Навоийдир, Эйнштейн — Эйнштейн.

* Милтиқ ҳар отганда ўзи сесканиб орқага тисари-лади.

* Олма нега қизаради? Балки, Одам Атонинг Момо Ҳаво қулоғига шивирлаган гапларини эслаётгандир?...

* Қалам сўзнинг соясини чизади.

* Ўзбек халқининг номини Ўзбекхон исми билан боғлашади. «Ўзбекхон» ўзи қаердан келиб чиққан?

Менимча, бу сўзнинг (демак, халқ номининг ҳам) тарихи анча узоқ. 721 йилда туркий қабилаларнинг қурултойи бўлган. Шунда Билги хоқон ўз нутқини бундай сўзлар билан бошлайди: «Эй, турк ўғиз беклари!» «Ўғиз» у вақтда «қабила» маъносида ишлатилган. Демак, «Ўғиз беги» — қабила бошлиғи деган сўз. Ўғиз беклари замонида элнинг анча имтиёзли бир қатлами бўлган. Ўзбеклар туркийларнинг ана шу қатламга мансуб табақадан келиб чиққан, деган фаразим бор.

* Сонет — шеъриятнинг олифта камзули.

* Асал — уруғликдир, гўшт — қотиллик, сут — бузоқнинг ҳақи... Ё Оллоҳ, гуноҳларимиздан кечармикансан?!

* Тун шафақнинг тасмасини кесди...

* Бойликни бойлик қилган — ўзимиз. Агар унга бунчалик сиғинмасак, у бир тийинга арзимас эди.

— Танқидга қалайсиз? — деб сўради мухбир.

— Фақат қорғоз гул ёмғирдан қўрқади, — деб жавоб берди адиб.

— Сизга театр ёқадими, киноми? — деди мухбир.

— Сизга одам ёқадими ё унинг сояси? — деди адиб.

— ...Баъзи одамлар бўладики, ўзидан сояси тузук, — деб ҳазил қилди мухбир ҳам.

Кулдилар.

* Ҳар хил экстрасенсу азайимхонларнинг айби йўқ: улар алдангиси келганларни алдайди.

* Ўлгари мен абстракт санъатни тушунмас ва ҳазм қилолмас эдим. Инсон самога учиб, космос даври бошлангач, бу санъатга қизиқиб қолдим. Абстракт санъат Космос образининг эстетик ибтидоси бўлсамикин?

* Сизиф афсонасини биласиз, «абдий харсанг»ни ҳам биласиз.

Менинг авлодим ўша харсангни 70 йил давомида «чўққи»да юмалатди.

Ичимда нола бор. Гоҳо шу нолани эшитиб, Максим Горькийнинг гапи эсимга тушади. Ундан «Аҳволингиз қалай?» деб сўраганларида «Максимально горько!» деб жавоб берган экан.

* Мих болгадан қочиб қутуламан деб, тахтага кириб кетди.

* Садриддин Мақсудий (Сорбонна дорилфунунини битирган, Истанбул дорилфунунининг профессори) «Ўрта Осиё турк давлатлари», «Қутағду билик», «Турк тарихи», «Форобийнинг ҳуқуқ фалсафаси» деган асарлар ёзган. Топиш керак эди. Қизи ҳаёт экан, Одила (Аида) деган. Йирик дипломат. Анқарада. Шундан сўралса, балки отасининг китобларини топиб берарди. Бир уриниш керак.

Садриддин Мақсудий Русия думасида нутқ сўзлаб, русларнинг Қўқонда йигирмата мусулмон мактабини ёпганини, Тошкентда Мунавварқорини таъқиб қилишганини, Олмаотада, Ўшда, Наманганда мусулмон зиёлилари сиқувга олинганини рўй-рост гапиради. (Бу нутқ «Вақт» газетасида босилган).

Яна топиш керак бўлган нарсалар мана булар:

Ҳусайн Файизхонов (Маржонийнинг шогирди) 1862 йилда татар мактаблари учун дарслик чиқарди. Унда Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкирасидан парча бор.

Абдулаълам Файизхонов (укаси) 1891 йилда Абулғозихоннинг «Шажарайи турк» асарини нашр қилдиради. Бу олим ҳам Маржонийнинг қўлида ўқиган, унинг таклифи билан беш йил Ўрта Осиёда яшаб, ўзбек тилини ўрганган (араб, форс, рус, француз тилларини биларди). «Қалила ва Димна» ҳамда «Тўтинома»ни татарчага таржима қилган.

Зоҳир (эҳтимол Зокирдир) Бегиевнинг укаси Мусо Беги 1907 йилда Ал-Мааррийнинг «Лузумият» асарини таржима қилиб бостирган.

Шарқшунос Ризо Фахриддиннинг (1939 йилда вафот этган) Абу Али ибн Сино, ибн Баттута, Фузулий ҳақидаги китобларини топиш керак.

* Туркий «Исканданома» нинг муаллифи Тожиддин Аҳмадий (XIV аср) Амир Темур билан кўришгандан кейин Ибн Синонинг «Тибб қонунлари» асарини турк тилига таржима қилган экан. Бу — Соҳибқирон сиймосига яна бир чизги.

* Рассом қўлида палитра. Гўё учмоқчи-ю, лекин қаноти биттагина.

* Оҳангдорлиги билангина эмас, мазмунан ҳам қофиядош сўзлар кўп: тош-дош, оҳанг-жаранг, замон-ёмон...

* Аввалари яшаш учун ёздим, энди ёзиш учун яшамокдаман.

* Бой бўлиш учун кўп нарсани қурбон қилиш керак: ҳаловат, саломатлик, гоҳо балки виждонни ҳам... Йўқ, меним бунга қурбим келмайди, мен унчалик бадавлат эмасман.

* Биз атеист ҳам эмасмиз, художўй ҳам эмасмиз. Биз шунчаки ялқовмиз: худонинг бор ёки йўқлиги ҳақида астойдил ўйлашга эринамиз.

* Инсон — табиат боласи, боланинг гуноҳидан кечиш мумкин.

* Араб алифбоси тиллардаги талаффуз ўзгачаликларини йўққа чиқаради, дейди А. Боровков. Демак, бу алифбо туркий халқларни бирлаштириб турарди. Уларни ажратиш ташлаш учун алифбони ўзгартиришдан ҳам қулай сиёсат бормиди?

* Хотин кишини қимматбаҳо мўйиналарга ўрасанг — совимайди.

* Океан орқали телефон алоқаси ўрнатилди, энди одамлар бемалол гаплашади.

Бунга бобо деди:

— Уларнинг нима орқали гаплашишининг аҳамияти йўқ, нима ҳақда гаплашишади — шуни айтинг.

* Баҳорнинг оқ хушбўйи.

* Ҳаёт шундай ажойиб муъжизаки, ўлим унинг эвазига берилган арзимас бождир.

* Ишламаган тишламайди, дерди амалдор. Узи эса ҳамон тишларди. Чунки унинг иши шу.

* Чернобилдан кейин одамзод ўзи қилиб қўйган ишлардан бир чўчиб, орқага тисарилди. Орқада эса — спиритуализм (хурофот, миллий сектантлик, экстра-сенс, кашпировскийлар...)

Лекин ҳали янги луддитлар (машинабузарлар) чиққанича йўқ, яппиларгина (художўй технократлар) пайдо бўлибди. Бу ғайритабиий гуруҳ хиппилардан келиб чиқмадимикан?

* Одам маст бўлса, бир ухлаб тургач, ҳушига келади, аҳмоқ эса — асло. Бордию одам ҳам аҳмоқ, ҳам маст бўлса-чи?

* Меҳмон яхши-да! Қелганида бир хурсанд бўласиз, кетганида — яна.

* Атеизм? Бу нима ўзи? Айниқса, буни фан деб ҳисобловчиларга сира тушунмайман. Бу фақат сунъий ё ёлғон фан бўлиши мумкин. Менимча, худосиз инсон бўлиши маҳол, чунки худо — сирдир. Дунёда сир борки, худо ҳам бор. Сирсиз олам эса абадул-абад бўлмаса керак.

Сир — номаълумлик — ғайб...

Қуръони карим, ғайбга ишонинг, деган чақирикдан бошланади.

Олам сирли, одам художўй.

* Ҳурматни у бойлик ё сармоя деб билади чоғи, қарзга бергандай улашади.

* Меҳнатни роҳатга айлантиришни хаёл қилар эдик, роҳат меҳнатга айланди.

* Ўргимчак шамолдан нимадир тикипти...

* Юрак қони билан ёзган одам узун ёзолмайди.

* Мумтоз бадий образлар кўп қаватли, яъни чу-

қурроқ ўйлаганингиз сари янги-янги маънолар касб этгучи бўлади. Рассом Рембрантнинг «Гумроқ ўғилнинг қайтиб келиши» деган асарини биласиз, албатта. Тагин бир эсланг...

Бир қарашда, бу — шахсий тақдир: уйдан қочган бола экан, эсини йиғиб олгач, отасининг олдига қайтиб келибди, ўз уйим — ўлан тўшагим-да, дейсиз.

Яна бир ўйлаб қарасангиз, жами инсон болаларининг қисмати шундай: ёшлигида кўп уринади, адашди, хатолар қилади, тавбасига таянади, қуйилади, «от айланиб қозигини топади»да, тинчийди.

Яна чуқурроқ ўйлаб кўрсангиз, бу — халқлар тақдирига ҳам хос. Мана, биз. Инқилоблар қилдик, қонлар тўқдик, кишилик қонунларини буздик, шариатга қарши бордик. Пешонамиз тақ этиб деворга текканда жон тинчлиги — иймон эсимизга тушди. Қуйила бошладик, ўзлигимизни топгандаймиз. Аслимизга (уйимизга) қайтмоқдамиз...

* Қовоқари — чўғ, тегиб бўлмайди.

* Истеъдодсиз шуҳратпараст жуда тубан ва шафқатсиз бўлади.

* Таржимондан аниқлик талаб қилманг. У чизмакш эмас, рассом!

* Қимнингдир ёзганига офарин, кимнингдир ёзгани учун раҳмат.

* Бу дунёнинг чалкашликлари... Петрарка куйлаган гўзал Лаура, неча авлодлар қалбида муҳаббат тимсоли бўлиб яшаётган маркиза Лаура қаёқда-ю, жирканч ёвузлик — садизмнинг асосчиси маркиз Сад қаёқда!

Улар эса (зиё ва зулмат) яқин қариндош бўлган.

* Рус ерларини талаб пайҳон қилган, бош чаноқларидан тоғлар ясаган... Ё раб! Бу сиймони авлодлар қулоғига қуйилган бундай тухматлардан мосуво қилиш, аслига қайтариш учун тарихимиз саҳифаларига тез-тез кўз солишимиз керак эмасми?!

Мана, шу саҳифалардан бири:

«Амир Темур Кама дарёсини кечиб, Маласда тўхтади... Навкарлари қирғоқдаги овулларга жойлашди-

лар. Кун совуқ, қор қалин, йўллар лой, юриш мушкул эди.

Зай дарёсининг қўйи оқими Байрашхон тасарруфида эди. Темур шу хонга мактуб йўллади, яъни қорли-қировли кунларни шу ерда ўтказсам, деб.

Байрашхон жавоб қилдики, «Султон Амир Темур, бош устига, биз хизматингизга доим шаймиз. Тангри ризқимизни берса, сиз жанобга жону молимиз қурбон».

Байрашхон дарё ёқасидаги тепаликда бир қаср солдира бошлаган эди. Шу тайёр бўлгач, Амир Темурни таклиф қилди. Ўзининг хос соқчилари қуршовида келган меҳмонни хон асъаса билан кутиб олди.

— Содиқ қулингиз сиз учун ушбу қасрни иншо этдим, кўнгилларига хуш келса, марҳабо, қабул қилғайлар.

Амирга қаср жуда ёқди. Байрашхонга хазинасидан мул-кўл совға ва сарпо буюрди. Шу ерда қишлаб қолди. Бухородан келиб қазо қилган уламо Мулла Ҳофиз қабрини зиёрат қилди. Минзала водийсининг беги Мустафоҳон саройида меҳмон бўлди.

Қорлар кетганда йўлга отланди. Байрашхон уни Йиқ дарёси бўйига, Туғошхон мулкигача кузатиб қўйди. Амир Темур Самарқанд сари йўл олди» (Ҳисомиддин Булғорий (XVI аср). «Таворихи Булғор» асаридан.).

* Талант диалектик моҳиятни очади; ўртамиёналик эклектика даражасида қолади.

* «Мен камтарман» деган одамни камтар экан деб ўйламанг.

* Ҳар бир Шахс — мустаснодир.

* У абадий баҳс ва муҳокамаларга сара фикрларини қимматбаҳо тақинчоқлардай тақиб, кўз-кўз қилгани келарди.

* Елғон ўзи унча хавфли эмас, унинг ҳақиқатга ўхшаб кетиши хавфли.

* Дара тинч. Бу ерда ҳамма нарса секин-аста: тонг аста ёришади, олам тўфондан қалқиб чиқаётгандай,

тун зулматидан аста кўтарилади. Бу жойларда Ернинг айланишини тасаввур қилиш мумкин эмас.

Бу ерларга Коперникнинг ўзи келиб қолса ҳам гапидан воз кечарди, вооллоҳ!

* Ушалмайдиган орзу яхши, унинг айби ҳам йўқ, жавобгарлиги ҳам йўқ, дилингни аллалаб яшайверади. Аммо ушаладиган орзулар кўпинча алам билан тугайди. Сен доҳиёна шоир бўлолмасанг, бу — бирнав, ўтаркетар... лекин кўнгил қўйганинг қўшни қиз эрга чиқиб кетса, бир умр куясан.

* Бизни танқидчилар қўрққанимиз учун эмас, кўпинча дадиллигимиз учун уришди.

* Яхши ният — пештоқ эмас.

* Б. ни қатъиятли, принципиал одам, дер эдилар. Аслида, у бир нарса ҳақида икки марта ўйлаш қобилиятидан маҳрум эди, холос.

* Табиат — яхшилик ва гўзалликнинг бевосита ифодаси.

* Бир қолипдаги (типовой) иморатлар, бир қолипдаги шаҳарлар худди шундай бир қолипдаги одамлар ва бир қолипдаги фикрловчиларнинг пайдо бўлишига ёрдам беради.

* Деҳқон меҳнати — ҳаётнинг илоҳий ақидаси.

* Унинг шоир бўлиши учун фақат бирорта камчилик етишмасди.

* Одамлар сени билмаса ҳам, сен одамларни бил.

* Фақат классика мунозарасиз қабул қилинади. Биз эса классик эмасмиз. Бизнинг асарларимиз қаршиликка учраши, баҳс қўзғаш керак.

* Францияда, Виши шаҳри яқинида Лапалисс деган жанобнинг қабри бор. У ҳаётлигида ҳаммага маълум ҳақиқатларни гапириб одамларни безор қилиш билан

машҳур бўлган экан. Қабр тошига шундай деб ёзибдилар: «Вафотидан бир дақиқа олдин тирик эди».

Баъзи бировларга шундай эпитафия таклиф қилман: «Вафотидан анча олдин ўлган эди».

* Бир эсипаст гавҳарни денгизга улоқтиради, кейин уни мингта доно излаб топа олмайди.

* Қадимда бир донишманд айтган экан: «Мен вақтнинг нима эканини билман. Аммо «Вақт нима?» деб сўрасалар, айтолмайман».

Назаримда, шеърят ҳақида ҳам худди шуни айтиш мумкин. У бениҳоя, у битмас-туганмас. У ўзи рад этган одамгина уни рад этади.

* У ўз сўзига ўзи хўжайин: бугун беради, эртасига қайтиб олади.

* Аҳмоқ аҳмоқлигини билмай ўлиб кетади, чунки буни ҳеч ким унинг юзига айтмайди.

* Қурумсоқ тежамкорга исрофгардан бегонароқдир.

* Эрталаб туриб нималарни кўраман? Ана, кўзгу, — ёруғлик ва кристалларнинг сирли ўйини... Қаердадир тутун уйғониб, қўли билан шамол келган томонни кўрсатяпти...

Дунё катта, мўъжизаларга чулганган: чинорларнинг мардлиги, гулларнинг архитектураси... Ўсимликларда ижодкор шарбат ёғду босқичларидан кўтарилади, ерга яшиллик пуркайди.

— Ҳой танобчи ариқлар! Тоққа неча чақирим қолди? Улар нима қиляпти?

— Осмон тубида қорамтир биқинларини ювяпти!

* Шоир учун асосий иш — кўнгил кўзи билан кўриш; қоғозга тушириш эса — касб.

* Вақт инсон ҳукмида эмас. У — Оллоҳнинг мулки. Шунинг учун судхўрлик (қарз бериб, фойизи эвазига кун кўриш) ҳаромдир. Зеро, судхўр вақтни (ўзига тегишли бўлмаган нарсани) сотади.

* Баъзи ёшлар, биз Тўфоннинг эртасига пайдо бўл-

ганмиз, деб ўйлашади чамамда. Ваҳоланки, ҳамма ота-онадан туғилади.

* Асл ҳурмат беғараздир. Акс ҳолда, амалдорлар бизни нега ҳурмат қиладилар...

* Ёлғончининг ёлғончилиги — унинг энг енгил гуноҳидир.

* Мўъжизакор келиб, «Мана бу — ҳақиқат, мана бу — уни излаш имконияти, қайсинисини оласан?» деса, мен кейингисини олардим. Тайёр ҳақиқат ташаббусни ўлдиради, умуман, ҳаётнинг маъносини йўқотади. («Тўғри йўлни партия кўрсатади, уни излаш сенинг ишинг эмас», дейиларди. Уша вақтлар «Излаш бахти» шеърим «қайтган». Кейинги йилларда бостирдим.)

* Худо инсонни бир умр бахт излаш азоби билан жазолаган.

* Унинг «кўтарилиши» ҳам, «йиқилиши» ҳам ақллилик балоси эди.

* Бизнинг авлодда замонадан қочганлар қутулди.

* Овидий «ёлғизлик бахти»ни мақтаган. Буюк шоир кечирсин, мен учун ёлғизликда кўрган ҳузур-ҳаловатнинг алами оғир.

* Қиши ҳаёти — эркинликнинг синовларидан иборат, одам ҳақиқатни эркин синовлардан ўтиб топади. Менинг эрким — менинг шахсимнинг ички ижодий кучи: мен рўпарамда пайдо бўлган тайёр яхшилик ё ёмонлик йўлини танламайман. Яхшилик ё ёмонликни мен ўзим яратаман, бу — менинг эрким. Акс ҳолда шахс камолоти йўқ. Ҳақиқат — менинг машаққатли маънавий ютуғим: у эрким синовларида қўлга киритилади. Менга биров томонидан тақиштирилган тайёр ҳақиқат эмас.

* Улимдан бир умр кўрқамиз, у эса бир келади. Қайси бири ёмон?

* Баъзилар ҳақида яхши гапирсанг, лаганбардор бўласан, ёмон гапириш — хавфли.

* Қариликдан кўрқма, унга ҳали етиш керак.

* Шундай йилларни кўрдикки, бахтли бўлиш уят эди.

* Унинг ҳаёти энди кузги япроқлар билан безалган эди.

* Агар биз тарихимиз қанчалик улуғ, маънавий меросимиз қанчалик бой, қадриятларимиз нақадар чексиз эканини яхши билганимизда эди... Флобернинг «Ҳақиқат лексикони» да бир гап бор: «Агар от ўзида қанча куч борлигини билганида, тушовлаб қўйишларига эрк бермас эди».

Энди юган солиб етаклаб кета олмас, лекин барибир ўтмишни астойдил ўрганиш, билиш керак.

* Уни ҳамма таланти ёзувчи деб ҳисоблар эди. Лекин бу тасавурни ўзи бузиб қўйди: ўзи ҳам шундай деб ҳисоблар экан.

* Худо, ҳақиқат, шеърият, бахт, муҳаббат, вақт, нариги дунё... бордию буларнинг нима эканини билсак, ҳаётимиз қандай бўларди? Билмайман. Фақат шуни биламанки, дин, адабиёт, орзу-хаёл бутунлай бўлмасди...

* Ёшлик қайтиб келмайди. Лекин гўё ёшлик қайтиб келгандагидек мўъжизавий бир ҳиссиётни кўп бор бошимдан кечирганман. Бундай ҳиссиёт кўнгилда ва хаёлда янги роман ёки қисса туғила бошлаган чоғларда вужудимни қамрар эди.

Аммо китобни ёзиб тугатгунча яна қарийсиз. Ва уни илон пўст ташлагандай ташлаб, орқада қолдириб, янгисига интиласиз. Бу пойга, бу янгиланиш, ёшлик кетидан қувишга ўхшаган бу изланиш бениҳоядир. Бу ижодий қанотланиш аслида ҳақиқий борлиқни излаш бўлса керак.

* Физикада оқибат сабабга тенг. Ахлоқда ҳам шундай.

* Истеъдод нималигини, таркибий қисмларини билмайман-у, тасаввур салоҳияти унинг жуда муҳим жиҳати эканига аминман. Биз қаҳрамонларимизни улар-

нинг ҳаракат ва вазиятларини аввал тасаввур этамиз, кейин тасвирлаймиз. Жюль Верн ўзи кўрмаган шаҳарларни, масофаларни, ўлкаларни тасвирлаган, унинг бу тасвирлари ҳақиқатга яқин; Жонатан Свифт Марснинг йўлдошларини улар кашф қилинишидан 150 йил олдин тасвирлаган, Беруний Америка қитъасининг борлигини Колумбдан 450 йил аввал тахминлаган. Тасаввур салоҳияти адиб истеъдодини фан билан яқинлаштиради.

* «Вақт ўтяпти!» деймиз сал ҳазинлик билан. Бу гапни инсон ўзини овутиш учун ўйлаб топган. Аслида биз ўзимиз ўтяпмиз...

ИККИНЧИ ДАФТАР

Бизнинг даҳшатли цивилизациямиздан ташқари ҳамма замонларда шоир ва шеърӣ сўзнинг нечукдир ғайритабий бир илоҳӣ куч билан боғлиқлигини тан олганлар. Мен шоирни пайғамбар деб атаган Пушкиннигина кўзда тутаётганим йўқ. Шоирнинг қалб бойлиги реал ҳаётни вазиятлардан устунлигини Гегель ҳам айтади. Шеллингнинг ёзишича, шеърӣ сўз туғдирган идеал дунёнинг бизга объектив дунё бўлиб кўриниши инсоннинг Илоҳ ҳақидаги абадий тушунчаси билан боғлиқ. Файласуф Новалис айтадики, «Шоир ва авлиё азалдан бир бўлган, лекин чинакам шоир ҳали ҳам авлиё ва чинакам авлиё ҳали ҳам шоирдир». Навоийнинг шеърӣ сўз ҳақидаги сатрларига қулоқ солинг:

*Чун бу насим эсди азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.*

Бошқа ўринда у шоирнинг «кўнгил Қаъбаси»ни оламнинг қибласига ўхшатади ва илтижо қилади: «Ёраб, ани (сўзни) халқ дилафрўзи эт!»

Шоир салоҳиятини илоҳӣ кучга боғлаш тарих қаърига кирган сарингиз баландроқ янграйди. Ювон асо-тирларида Квасир деган илоҳӣ жонзод тилга олинди. Шундай доно эканки, дунёда у жавоб беролмайдиган бирорта савол йўқ экан. Шоирлар шоир бўлиш учун шу донишманд жонзоднинг қонидан қўшиб асал ялар эканлар...

Хуллас, бу масала энг муқаддас китоблардаги «Аввал калом, у — Илоҳдандур!» деган ҳикматга бориб

тақалади. Оллоҳ Одам Атога: «Ҳамма нарсани ўз номлари билан айтгил!» деб буюрган. Номлар, яъни сўзлар эса танзиҳ ва ташбеҳлардан — шеърятдан иборат. Ўлжас Сулаймоновнинг айтишича, оқил ва ҳалол одамлар (жумладан, шоир ва олимлар) қадим туркларда бир сўз билан — «чалаби» деб, яъни «тангрисимон» деб аталганлар. Ҳомердан олдинги минг йиллардан — азалдан эсан бу насим. Ахир, ҳатто Ўрхун битиклари бармоқ вазида ёзилган! Қуръони каримнинг шеърӣ сўз билан нозил бўлгани эса бу ақиданинг яна бир исботидир.

Наполеон, Ҳитлер, Кеннеди каби кўп зотларнинг қиладиган ишлари ва тақдирларини уч юз-беш юз йил элдин айтиб берган авлиё Нострадамус ҳам башоратларини катрен деган шеърӣ услубда ифодалаган.

«Ҳақиқат, эзулик, гўзаллик» деган «учлик»ни Рабиндранат Тагор Кантдан олган, дейдилар. Бу — хато. Бу «учлик» асли қадимий ҳинд адабиётига хосдир. Шеърӣ сўз ва умуман, саъятдан завқ олиш илоҳӣй ҳис экани, инсондаги тасаввур сеҳри азалий муқаддас ходиса экани Санскрит эстетикасининг асоси бўлган. Шива — рақс рамзи, Кришна — назму наво тангриси; табиат — эзулик; Ганг — фалақдан оқиб тушади; ҳамдуна — хонумон; тангри Вишну ва Рама — содиқ донишманд; сигир — муқаддас... Буюк эпосларнинг табиат ва худоларга бундай боғлиқлиги бадий сўзнинг илоҳӣй эканига ишончдан эмасмиди? Наҳотки, бу азалий ишончда жон бўлмаса?! Наҳотки, бунинг ҳаммаси эскириб қолди?..

* Таржима, айниқса, шеърятда шартли нарса. Чунки шеърнинг ўзини ўгириш мумкин-у, миллий жанрни, шеърни қабул қилиш тарзини, анъаналарини, шеърга қарашни... яна кўп нарсаларни таржима қилиш, ҳатто тушунтириш ҳам амримаҳол. Масалан, Японияда, Малайзияда «танка», «пантун», «хайку» билан классик бўлганлар бор. Бизда бу турларнинг ҳамма талабларини (ўттиз бир ҳижо, тоқ сатр, яширин қофия ва бошқаларни) бажариб, эътибор қозониб кўринг-чи! Гап шаклдагина эмас, миллатнинг руҳӣй ўзига хосликлари, дунёқараши, зеҳнияти, нафис ва оний таассурот, мунг, ҳасрат, соғинч, сал киноя... яна айтаверсак, шеърятга сингиган, лекин таржима қилиб бўлмайдиган талай жиҳатларда ҳамдир.

Хайкунавис ҳеч қачон сиёсат ё ижтимоий соҳага қалам урмайди, у — табиат ва инсонни кузатувчи, шу тарзда руҳга таъсир этувчи донишманд. Унинг ўқувчиси оддий майса баргига ё шабнам томчисига маҳлиё бўла биладиган одам...

* Умар Хайём майни куйлаган. Аммо буни Абу Нувоснинг хамриятлари, Манучеҳрнинг мусамматлари ва кўп сонли соқийномалар билан аралаштирмаслик керак. Хурсандчилик майхўрлиги бошқа, аламзадалик майхўрлиги бошқа. Хайём кайфи бениҳоя аламли ва фожеий кайф: инсон ўлимга маҳкум, у бир лаҳза бўлса ҳам лаззат излаши керак. Чинакам шодлик лаҳзаларни гулдек узиб эмас, Данте айтган абадий сўлмас гулзорга кўз тикиб яшайди. Абадий сўлмас гулзор эса — умид. Хайёмда инсоннинг худодан бўлак умиди йўқ.

Хайём рубойилари — фоний банданинг жавобсиз фарёдларидир.

* Суқротнинг «Республика»си, Форобийнинг «Маднатул-фозила»си, Томас Моорнинг «Утопия»си, Кампанелланинг «Қуёш шаҳри», Беконнинг «Янги Атлантида»си, Кабекнинг «Икарияга саёҳати»... Дунёда шундай ўнлаб асарлар бор. Булар — ижтимоий утопиялардир. Диний-ахлоқий, фанний-техникавий ва севги-муҳаббат утопияларини айтмайсизми! Булар — инсон орзу-хаёлининг эзгу парвозлари. Бизнинг «утопия» — «хаёлпарастлик» деган атамаларимиз уларни ерга уради. Аслида, булар одамзоднинг идеал излашидир. Идеал эса ҳар қандай тараққиётнинг гарови.

* Донжуанлар, фаустлар, мажнунлар, прометейлар, исқандарлар, жюльетталар кўп бўлган. Лекин уларни фақат Байрон ва Пушкин, Ҳёте ва Ҳейне, Навоий ва Низомий, Эсхил ва Шекспир помлари билан боғлаймиз. Бошқа муаллифларда булар ҳаётда ёки тарихда бўлган нарса каби қабул қилинади. Фақат даҳолар қўлига тушгандагина «факт» муаммога айланади. Биз энди буни классика деб атаймиз.

* «Гулистон»да ишлар эдим. Маҳмуд Саъдий деган ходимимиз бозорда китоб айирбошлаётган экан, милиция ушлаб олиб кетибди. У жуда билимдон, китобхўр;

биз уни Шайх деб атар эдик... Менинг илтимосим билан милиционер идорага келди, ёшгина лейтенант экан.

Гапни узоқдан бошламоқчи бўлдим:

— Ибн Сино Бухоронинг китоб растасида Форобийнинг Арастуга шарҳларини топиб олганда хурсандчилигидан бир зумга ҳушини йўқотган экан...

— Форобий деган шоирни эшитганман, у ҳам сизда ишлайдими?

— Йўқ, бизда фақат Шайх Саъдий ишлайди.

Ҳазил-мутойиба ўтмади. Аниқ гап қилдим.

— Бу йигит уйланганида келинни кухняга тушириб келган. Чунки уч хонали уйнинг ҳамма хоналари лиқ китоб бўлган. У шунақа китоб жинниси.

— Жиннилигига справкаси борми?

* «Нур алан-нур» деган яхши ибора бор. Уни кўпинча «Нур устига аъло нур» деб нодонларча бузиб ишлатадилар.

«Устувор» — мустаҳкам, пойдор, давомли деган сўз. Биз уни устунлик, яъни «приоритет» маъносида ишлатамиз: «устувор йўналишлар», «қонун устуворлиги»... «Устун йўналишлар», «қонун устунлиги» деб, оддийгина ўзбекча ва тўғри гапиришга нима етсин!

«Кўча одамлар билан гавжум», дейдилар. Ваҳоланки, «одамлар билан гавжум», «қўйлар билан гавжум» деб бўлмайди. Чунки «гавжум»нинг ўзи «одам кўп» дегани.

«Фаолият кўрсатишни амалга оширдилар», «шарофати натижасида», «рақобат кураши», «устидан кулди»... Бундай «нодир» кашфиётларни санайверсангиз, сон мингта. Ёшларнинг, айниқса, мухбирларнинг тилдаги пала-партишликларидан ҳар гал ранжийман. Ахир, тилимиз — шаклланган буюк тарихий тил. Ҳеч бўлма-са, унинг оқ сочли бобо ёшини ҳурмат қилиш керак. У юз йил эмас, беш юз ёки минг йил эмас, ўн беш, ҳатто йигирма асрлик тарихга эга.

Ун олти аср олдин тошга ўйиб ёзилган Ўрхун битикларини ўқинг. «Отим Элтуғон Тутук. Бан тангри элимга элчи эртим. Олти боғ будунга бег эртим... Тангридаги кунга, ердаги элимга бўкмадим, айрилдим...»

Қандай содда, тиниқ жумлалар! Фақат ҳозирги тилда бир-иккитагина кичик изоҳга муҳтож: «тангри эл» — давлат, империя; «будун» — халқ; «бўкмадим» — тўймадим.

* Тарихдан маълумки, шиъа ва суннийлар ўртасида кўп низолар, ҳатто қонли тўқнашувлар ҳам юз берган. Аммо, менинг кузатишимча, маърифатли теурийлар даврида бундай мазҳабий ихтилофларда муросан мадора ва ҳатто бетарафлик майли устун бўлган. Бунга далиллар сероб.

Чунончи, Мағриб юриши пайтида Амир Теуур тасаввуфда «Қосими Анвар» номини олган машҳур шиъа алломаси Шайх Саййид Муъиниддин Алини қабул қилади. Хуросонда катта нуфузли бу зоти шарифнинг суҳбати Амир Теуурга шу қадар ёқиб қоладики, унинг илтимоси билан Соҳибқирон Қичик Осиёда олинган минглаб асирларини уй-уйларига қайтариб юборади.

Сўнг Қосими Анвар Шоҳруҳ билан низода айбланиб, Самарқандга келиб қолади ва суннийларнинг ашаддий муҳолифи бўлишига қарамай, Мирзо Улуғбекнинг илмий даврасида катта обрў қозонади.

Охирги теурийлардан Султон Ҳусайн ҳам, бошқа ободончиликлар қатори, Хўжаҳайрондаги «Имом Али мақбараси»ни муҳташам Мозори Шарифга айлантирган...

Бунда гап Теуурнинг она томонидан гўё ҳазрат Алига бориб тақалишида эмас, албатта. Бу гап деярли афсона. Мазҳабий ихтилофлардаги муросан мадорани теурийзодаларнинг маърифий-маданий ва инсонийлик даражаси билан изоҳлаш керак.

* Ажабки, етти-саккиз йилдан бери бирорта ҳам асар ўзбекчадан русчага таржима қилинмабди. Бу соҳанинг билгичлари умуман йўқолиб кетди. Алам қиладиган жиҳати шундаки, мен ўн йиллаб Москвада ҳам, Тошкентда ҳам шу ишнинг мутасаддиларидан бири бўлганман. Ўзбек асарларини рус тилига таржима қилишга бағишланган анжуманларда мутахассислар, ёзувчилар қатнашар эди.

«Шўролар тарқаб кетди...» дерсиз. Гап унда эмас, ўзбек асарларини рус тилига ўгириш улуғ Пётр давридаёқ бошланган. Пётр топшириғи билан Тоболга келган офицер шу ерлик битта мулла ёрдамида Абдулғозихоннинг «Шажарайи турк» асарини таржима қилади. 1730 йилда эса Т. Кер шу асарни туркийдан тўлиқ русчага ўгиради. Умуман, «Шажарайи турк» энг кўп таржима қилинган асарлардан. Ўша даврлардаёқ уни машҳур шоир В.Тредиакровский, кейин Н. Чернишевскийлар

дўсти Г. Саблуков (у Чернишевскийга арабий, форсий ва туркийдан таълим берган), А. Туманский ва яна кўплар таржима қилган. Таржимонларга Иброҳим Халфа, Али Қозимбек сингари туркийзабон олимлар кўмак берганлар. «Қутадғу билик» (В. Радлов), Яссавийнинг «Ҳикматлар»и, Машраб ғазаллари (Н. Микосин), «Бобурнома» (Н. Пантусов), Махтумқули шеърлари ва бошқалар рус тилига XIX асрдаёқ қисман таржима қилинган эди. Ундан кейинги даврларда бу ишнинг нақадар кенг ривожланиб кетганини яхши биласиз.

Маданиятнинг шундай анъанавий ва миқёсли бир соҳаси йўқолиб кетса-я! Мен буни тушунишдан ожизман...

* Мумтоз лирикада маҳбубанинг тасвири албатта қошу кўз, яноғу дудоқ, холу зулфдан бошланади. Нима учун шундай?

Маълумки, тасаввуфда бандаи солиҳнинг йўли шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларидан иборат. Маҳбубанинг жамоли — ваҳдатул-вужуд йўлидаги орзу. Аммо, тасаввуф мураккаб. Унинг дунёвийликка мойил сулуклари (Ғиждувоний, Нақшбандий тариқатлари) ҳам кўп. Реал маҳбуба бўлмаса, унинг илоҳий рамзи қаёқдан келиб чиқарди? Шоир ботиний назар билан дунёвий маҳбубанинг қалбига, сир-синоатига, ҳис-туйғуларига интилади. Бу (илмул-яқин) эса, аввало, юзни очиш (мукошафа), кейин кўзни кўриш (муъайяна) ва сўнгра ақл кўзи билан ғайбни, яъни сирли ҳисларни туюш (мушоҳада) босқичларидан иборат. Нажмиддин Кубро инсоний муҳаббатнинг бу илмини «басира» деб айтади. Ваҳдатул-вужуд сингари бу орзу ҳам ушалавермайди, албатта. «Кўр» шоирларнинг кўплиги (Ҳомер, Рудакий, Ал-Мааррий, Шамсиддин Закий...) балки шундандир? Афсоналар эса уларни чинакам «сўқир»га чиқарган бўлиши ҳам мумкин..

* Утган рус ҳамда Ғарб адабиёти ва санъатида ҳамма асарлар бир турда анъанавий инсоний эди: Пушкин, Тургенев, Бальзак, Флобер, Бах, Чайковский, Достоевский, Толстой, Рембрант, Репин, Жек Лондон, Гончаров, Марк Твен, Чехов...

Эндиликда ўша буюк асосий Санъат парча-парча бўлиб бўлиниб кетди: авангардизм, футуризм, симво-

лизм, декадентлик, модернизм, сюрреализм, акмеизм, имажинизм, иррационализм, абсурдизм, ультраизм, фрейдизм, кубизм, экзистенциализм, экспрессионизм, абстракционизм...

Қўйинг-чи, ҳамма «изм»лар бор, фақат гуманизм голиб чиқса бас... Шундай бораверса, у бутунлай тугаб кетса эҳтимол...

* Рассомми, мусаввирми?

Қуръони каримда Оллоҳнинг номлари бирма-бир саналиб «...ал-Холиқу ал-Мусаввиру» дейилади. Демак, у инсонни тупроқдан яратувчигина эмас, руҳият ва ҳислар билан беаб, тасвир қилувчи ҳамдир. Ҳаким Санойи у ҳақда бундай ёзади:

*«...з-онки гил мазлумасти ва дил равшани,
Гили ту гулханасти ва дил гулшани».*

Яъни: тупроқ — зулмат, дил эса равшан; тупроқнинг ўт-олов, дил эса — гулшан.

Бу жиҳатдан, расм солиб, шакл берувчи рассомдан кўра, дил ойнасига расм солиб, руҳият ва туйғулар билан равшан этувчи мусаввир атамасини қўллаш, чамамда, маъқулроқ.

* Вақт ўтиши билан биров ақллироқ бўлади, биров — каттароқ.

* Шеърни таҳлил қила бошласалар, ғашимга тегади. Баҳорги соф ҳавонинг кимёвий таркибини ҳам текшириш мумкин. Аммо, ундан кўра, шундай кўкрак тўлатиб нафас олган яхшироқ эмасми?

* Бизда ҳозир бор-будимизни рад қилиш авж олган. Ваҳоланки, тап-тақир ерда ҳеч вақо пайдо бўлмайди. Эски мафқуранинг таъсири бор деб, ҳамма нарсани инкор қилишнинг ўзи ҳам бир мафқура эмасми? Биз бадиятнинг барча намуналарини ардоқлашимиз керак.

Бадиятдагина эмас, илмда, фалсафада ва динда ҳам энг буюк ва табаррук сиймолар шундай қилганлар. Ҳатто ғайридинлар ибратли меросни тан олганлар. Яҳудийлар ўз динларига Миср маъжусийларининг барча қадриятларини қабул қилганлар. Форобий, Беруний

каби алломаларимиз бош эгиб ҳурмат қилган ўнлаб афлотунлар мусулмон эмас эди-ку?!

* Муъжиза — сир — билим — ҳақиқат. Булар шу тартибда бир-бирини инкор қилади ва бир-бирисиз яшаёлмайди.

* Биз Шарқ адабиётининг Ғарбга, айниқса, мумтоз шеърятга таъсири ҳақида қандайдир тор, пароканда бир тарзда фикр юритамиз. Тўғри, кўп номлар, асарлар, қиёслашлар («Лайли ва Мажнун» — «Ромео ва Жульетта») бизга маълум: Гюгонинг «Шарқ тароналари», Ҳётенинг «Шарқ девони», Байроннинг шарқона дostonлари, Адам Мицкевичнинг «Қирим сонетлари», Пушкиннинг «Қуръондан иқтибос», «Боғчасарой фаввораси» асарлари, Сергей Есениннинг «Форс тароналари» туркуми, Михаил Лермонтовнинг Қавказ дostonлари; Ҳофиз, Саъдий, Фирдавсий, Жомий, Навоий ва бошқа улуғ зотларга кўплаб бағишловлар, тақлидлар... Санаб битиргисиз. Лекин, таъсир нега бу қадар бепоён? Шарқ даҳосининг сеҳри нимада эканини англаш учун ушбу ҳодисани кенг миқёсда, адабий оқим ва усулларнинг ҳаракат жараёнида тадқиқ этиш керак.

Шарқ шеъряти — муҳаббат ва меҳр тўла, гўзал ва ҳассос, юксак бадий рамз ва ташбеҳларга бой, эркин, инсоний, теран фалсафий, анъанавий романтик шеърят. Қадимдан шундай. У асрлар давомида Ғарб адабиётининг романтик руҳини бир неча бор қутқариб қолди. Ғарбда аввал эллинизм таъсиридаги романтика жонланди. Лекин, бу юксак ва бақувват эстетик оқимни дастлаб хоч (салиб) юришлари, қилич-қалқонли рицарлар, инквизиция гулханлари, қонли қирғинлар бўғиб ташлади. Энг содиқ романтиклар Шарққа суяниб қолдилар. «Кучли ориентал оқим тирик эди», дейди Гегель. «Бу табиий дунё шахсни қутқаради», дейди Руссо. Романтика яна оёққа туриб, авжга минганда эса, унга шартли қолипларга солинган шафқатсиз классицизм ва рационализм доғмалари халақит берди. Кузатишларимизга қараганда, Ғарб романтикасини бу балолардан ҳам ўша «табиий дунё», ўша «ориентал оқим», яъни Шарқнинг беазир гўзал, эркин, романтик шеъряти сақлаб қолди...

Бу — мавзунинг биргина жиҳатига шаъма, холос. Миқёсли мулоҳазаларга туртки керак...

* Боласини йўқотган она юраги ёрилиб ўлиши мумкин. Номуси, иззат-нафси топталган қизнинг бошидан керосин қуйиб, ўзига ўт қўйганини кўп эшитганмиз. Таҳқирланган, тухматга учраган одам аламдан ўзини осиб ўлдиради... Энди айтнинг, тан яраси ёмонми ё дил дардими?

* Кузатишимча, одамлар гапираётган гапнинг, тахминан, етмиш-саксон фоизи ортиқча экан. Қимдандир эшитган эдим: бир товушни талаффуз қилиш учун фалонча энергия сарф бўлади, деб. Ундай бўлса, ҳарф ва рақамлар бу жиҳатдан ҳам жуда катта иқтисодий-молиявий кашфиёт экан. Бўлмаса, масалан, «учта уй» дейиш ўрнига фикрни тушунтириш учун ўша учта уйни, кўчириб-кўтариб келтириш керак бўларди... Свифтнинг бир сатираси эсимга тушади. Лапут бойлари энергияни тежаш учун, айтиш керак бўлган нарсаларни ўзлари билан олиб юришармиш. Ҳангомалашгани борганда хизматкорлари ҳамма лаш-лушларини елкалаб келишар экан...

Албатта, бу — сатира. Аммо мен шу ўринда ҳам санъатни ўйлайман. Биз мазмун ва шакл ҳақида кўп гапирамиз. Аслида, бунинг биринчиси — мантиқий тафаккур, иккинчиси — ҳиссий тафаккур. Иккинчиси (нарсалар ва ҳаракатлар) биринчисидан олдин юради. Иккаласининг бирлиги бадий образ бўлади.

Японларда матнсиз, «безабон» кинофильмлар кўп бўлади, кузатганмисиз?

...Бу менинг касал бўлиб, тилдан қолганимдан кейинги (сизга худо кўрсатмасин!) уйқусизлигимда миямга келган пала-партиш фикрлар. Кечирасиз.

* Биз ниманки ёзсак, кимдандир иқтибос оламиз. Фалон донишманд бундай деган, фалон классик ундай деган... Улуғларнинг «афоризм»ларини бутун-бутун китоблар ҳолида нашр этамиз. Ваҳоланки, уларнинг кўпи аллақачон ҳеч қанақа «суянчиқ»қа муҳтож бўлмаган, ҳаммага маълум оддий ҳақиқатлар. Бу дидактик консерватизм оригинал тафаккур ривожига халақит бермайдими? Мен улуғларга қарши эмасман, аммо ўз фикрлаш салоҳиятимизни ҳам нинга солишимиз керакда! Улуғлар айтган деб, оддий ҳақиқатларни мақола ва китобларимиз, шиорларимизда такрорлайверамизми?

«Соф ҳаво ҳаммамизга керак!» деб ҳеч ким алвонларга катта қилиб ёзиб қўймайди-ку?!

* Тасаввур ҳам бир инстинкт. Лекин бу — олий савқи табиий. У идрокдан ташқарида ногоҳ пайдо бўлиб, ниманидир қамрашга интилади-ю, нима экани, номи ҳали онгда йўқ. У ҳали хира бир ички сезим. Аммо мавжудлиги аниқ, уни фақат кўчма маънода, образли ё рамзий тарзда белгилаш мумкин.

Ҳайвоний инстинкт хавф-хатарни олдиндан пайқангандай, ижодий тасаввур ҳам узоқдаги фикрни гўё бир ўзгарувчан булут парчаси каби кўнгил кўзгусида кўриб, гоҳ чақмоқ сингари ўтли чизиқлар, гоҳ қандайдир этюдлар, қиёфалар, композициялар, тақдирлар тарзида шакллантира бошлайди. Бироқ, идрок тасаввурни тўла қабул қилмаслиги ҳам мумкин. Олий инстинкт сезими кўпинча ҳалиги ўзгарувчан булут парчасидай тарқаб ҳам кетади.

Тубан инстинкт такрорланиб пайдо бўлади. Олий инстинкт эса балқиб-нурланиб юзага чиқади. Иккаласи ҳам кучли, жасоратли бўлиши мумкин. Аммо, иккинчисигина баъзан катта ғоя, доҳиёна ҳақиқатга эврилади.

* Тасаввуф ҳақида гапирилганда, у кўпинча пантеизмга, неоплатонизмга қиёс қилинади. Ундай бўлса, нима учун бу оқимларга амал қилган Данте, Петрарка асрлардан бери улуғланди-ю, тасаввуфга бунча қора чапланди? Француз маърифатчилиги бутун оқим сифатида кўкларга кўтарилди-ю, нима учун бизнинг жадидларга «буржўй мафкурачилари» деган (гўё «йўқсил маърифатчилар» ҳам бўладигандай!) қора тамға босилди?

Менимча, бу ва бу сингари камситишлар бизларга мустамлака деб қарашнинг аломатлари эди.

* Танқидчи ва адабиётшунослар асосан асар ҳақида гапирдилар. Ёзувчи ҳақида эса...

Ваҳоланки, асар ёзувчидан униб чиқади; фарзандидай унда туғилади, улғаяди, камол топади; у фарзандини авайлайди; ҳимоя қилади. Асар — ёзувчининг тақдири; керак бўлганда ёзувчи қурбон бўлишга ҳам тайёр. Унинг бу ғайритабиий садоқати, ёзмасдан туролмаслиги, руҳиятга, фалсафага, мушоҳадага мойиллиги,

шахси. феъли, услуби, қарашлари, дарди, қийналишлари ҳеч кимни қизиқтирмайди. Ёзувчи ўз шахси ва ўзгаларнинг шахси билан бирикиб кетган — асар унинг субъекти. У бошқа ишда ҳам ишлаши мумкин (ёзувчи ҳеч қачон бадавлат бўлмаган), аммо унинг моҳияти, эҳтироси — ижод. Қобилияти қанча катта бўлса, шунча катта куч сарф қилади. У — беихтиёр фидойи; ҳам бахтиёр, ҳам бахтсиз — бу унинг иродасига боғлиқ эмас.

Бу ҳақда кўп гапириш мумкин, аммо танқидчилар...

* Амир Темур Ҳофиз Шерозий билан учрашганда шоирнинг машҳур мисраларини эсга олиб: «Ҳали сен мисан жононнинг битта холига Самарқанду Бухорои бағишлаб юборган?!» — деб дарғазаб бўлганмиш, деган гаплар юради. Бу — ақлга сизмайдиган уйдирма.

Аслида, бу аввалига дўстона ҳазил-мутойибадан бошланган жиддий суҳбат бўлган. Бу ўша шоирнинг дастлабки жавобидан ҳам кўриниб турибди: «Саховат, тақсир, азбаройи сахийлигимиздан шундай юпун бўлиб ўтирибмиз-да!...»

Шоир оддий хаттотлик билан кун кўради.

Ҳофизнинг Амир Темур билан учрашуви бежиз эмасди. Машҳур шерозлик унча-мунча ҳукмдор билан учрашавермаган. Ҳатто Бағдод султони Аҳмад Жалойир, Бенгал султони Ғиёсиддин, султон Маҳмуд Баҳманий ва бошқа ҳукмдорларнинг таклифларини рад этган. У буюк лирик шоир бўлиш билан бирга, бевосита ижтимоий мавзулардаги фожейи, аламли асарлари билан ҳам машҳур бўлган; Хурмуз кўрфазиди ҳинд кемасининг ҳалокати тўғрисидаги, икки ўғлнинг бевақт ўлими ҳақидаги, ҳукмдорлар томонидан ноҳақ бадарға қилинган бир дўстини ёқлаб ёзган жасоратли ғазаллари шулар жумласидандир. Табиийки, шухратли шоирнинг бу жиҳати ҳам Соҳибқиронни қизиқтирган. Шунинг учун профессор А. Арберри «Мумтоз форс адабиёти» китобида бундай дейди: «Бу икки буюк шахснинг учрашуви адабиётдагина эмас, тарихда ҳам жуда муҳим воқеа эди».

ТУНГИ КАПАЛАКЛАР

Инсон қанчалик узоқ яшаса, яна шунча кўпроқ яшагиси келади. Негаки, у ҳаётнинг аччиқ синовларидан ўтганига қарамай, машаққатлар ўтида тоблангани

учунми, олдинда кутаётган кўргиликларни писанд ҳам қилмайди. Шунинг учун ҳам инсон кексалик фаслига сабот, матонат ва заковатнинг жонли тимсоли улароқ киради.

Аммо бу дунёнинг бевафолиги шундаки, у инсоннинг ақл ва заковат пиллапоясининг баланд пояларига қаддам қўйганида, унинг оёғига болта уради.

Бундан бир неча ой илгари Асқад Мухторнинг дунёдан кўз юмганлиги ҳақидаги совуқ хабар тарқалганида, аксар мухлислари ва шогирдларининг кўнглидан ана шу хаёл ўтди. Агар дунё унга нисбатан бевафолик қилмаганида, ақалли сўнгги йилларида унга ёзиш имконини туғдирганида, у — шўро даври адабиётининг қонун-қоидалари, кишан ҳалқаларидек, сочилиб кетганини кўрган мутафаккир адиб қандай ўлмас асарларни ижод қилган бўларди...

Аммо афсус ва надомат чекишдан фойда борлигини ҳали ҳеч ким кўрмаган.

Асқад Мухтор ижодий ҳаёти мобайнида назм ва насрда талайгина асарларни яратди. Бу асарларнинг бир қисми, ҳамма ёзувчиларимизда бўлганидек, ошини ошаб, ёшини яшади. Аммо қолган аксар қисми адабиётимиз хазинасида, албатта, қолади. Бу асарларнинг униси ҳам, буниси ҳам Асқад Мухтор қаламидан, ижодхонасидан чиққан. Адиб унсини ижод қилганида ҳам, бунисига ҳаёт бағишлаганида ҳам тўғаноқ азобларини бошидан кечирган. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар иккиси унга азиз бўлган.

Унинг «Йилларим» деб номланган шеърдаги фақат бир сўзни ўзгартирган ҳолда қуйидаги сатрларни эслаш айни миддао кўринади, менга:

Бирингиз — боқийсиз, бирингиз — балки пуч,
Бирингиз — шодликсиз, бирингиз — ўкинч,
Бирингиз — бахтлисиз, бирингиз — бахтсиз,
Бирингиз — ярадор, ўлгансиз вақтсиз,
О, орқада қолган менинг асарларим.
Сизга насиб қилган қувонч—юрагимда,
Қалбда дардингизни олиб юраман.
Сиз мени аямай ўтда тобладингиз,
Шундан, замин узра ғолиб юраман.
Сиз менинг тирмашиб чиққан зинамсиз,
Ҳар бирингиз ғишти, мен иморатман.
Сиз менинг дахлсиз, ёлғиз хазинамсиз,

Сиздан иборатман,
О. менинг орқада қолган асарларим.

Нақадар ҳақ сўзлар... Чиндан ҳам, ёзувчи фақат ёзган асарларидан қад кўтарган иморатга ўхшайди. Унинг бу асарлардан четда кечган хати адабиёт учун ҳам, авлодлар учун ҳам мароқсиз. Шунинг учун ҳам чинакам ёзувчи учун яшаш ижод этишдир.

Асқад Мухтор ҳаёт маъносини ижод этиш, деб тушунган, миллий адабиётимиз равнақи учун яшаган ва шу адабиётни бир неча поғона юксакликка кўтарган ёзувчи эди.

Афсуски, XX асрда яшаш бахти ва азобига молик бўлган бошқа ёзувчиларимиз қатори, Асқад Мухтор қадди ҳам шу даврнинг залворли юкидан дол бўлди. У Чўлпон сингари отилмади. Усмон Носир сингари шўро дўзаҳида қоврилмади. Лекин Ойбек сингари тилдан қолди, қўли ишдан чиқди.

У сўнгги йилларда ёз ойларини Дўрмонда ўтказар эди. Эрта ёздан Дўрмондаги дала ҳовлисига чиқиб олиб, хаста бўлганига қарамай, Роза опанинг сўзларига парво қилмасдан, гуллар ва дарахтлар орасидаги ўт-ўланни ўрарди; дов-дарахтларнинг осилиб қолган шохларини кесарди, эгри ҳассасига тиралиб, яна қандайдир юмушларга чоғланиб турарди. Бу уринишлар хаста юракка малоллик қилиб, Роза опа шаҳардан шифокорларни чақиришга мажбур бўлар, аммо эрта ё индинига, Асқад акани йўқлаб борганимизда, у яна қарийб ўшандай ҳаракатларга шайланаётган бўларди. Эҳтимол бу унинг нафақат тиришқоқ, меҳнат қучар, бўш туришни ёқтирмаган табиатининг жилваси, балки ҳаёт учун кураш майдонида таслим бўлиб бораётган тананинг сўнгги оддий талпинишларидир.

Асқад Мухтор қийналиб сўзлайдиган, қийналиб юрадиган бўлиб қолган эди, ўшанда. Ёзиши эса ундан ҳам маҳол эди. Лекин шунга қарамай, унинг фикри толишни-ҳоришни билмас, у олис, уйқусиз кечаларда нафақат ўз болалигини, балки туркий халқларнинг XX аср бошларидаги «болалик кезлари»ни ҳам эслаб, кенг ва уфқсиз хаёлот оламида сузарди.

Бугун кимдир ўша пайтларда Асқад Мухтор ҳолидан мўнтазам равишда хабар олиб турганини айтиши мумкин. Йўқ, унинг уйи ҳеч қачон гавжум бўлган эмас. Оқибатли дўстлари кам бўлганидек, оқибатли шогирд-

лари ҳам қарийб бўлмаган. Ҳатто дўрмондоши Саид Аҳмад ака ҳам «Хаста Асқадни кўрсам, эзилиб кетаман», деб унинг эшигини кам чертган. Асқад Мухторнинг бутун ҳаёти давомида бирдан-бир дўсти китоблар бўлган. Умрининг сўнгги йилларида эса туркий халқларнинг туташ нуқталарида ижод қилган олимлар ва ёзувчиларнинг, шу жумладан, Маржонийнинг асарларини ўқиган. Қизиқиш доираси ҳадсиз бўлган бу инсон ўзи ўқиган, телевизор оғзидан эшитган гапларни бири-бирига улаб, турли соҳаларга, тарихнинг турли қатламларига оид фикрлар галактикасида яшаган. Ана шу фикр иши, ҳаёлининг тинимсиз ҳаракати айниқса туннинг сукунат оғушидаги соатларида тезлашиб борган.

Асқад Мухтор сўнгги шеърларининг бирида ўзи яшаётган фаслнинг моҳиятини тўла ҳис этиб, бундай ёзган эди:

Энди орзулардан хотиралар кўп,
Энди ўтмишгина мен учун ҳадсиз.
Мен учун тобора оғирдир сукут,
Саволлар тобора шафқатсиз,
Ҳа, ошни ошадик, ёшни яшадик,
Қошгача қаҳратон қирови инди.
Бир қарашда: беш кунингни ўйла,
Эртанинг қайғуси қолдими энди...
Аммо, о, келажак, таҳликаларнинг
Акс этар юракнинг «қилиқ»ларида.
Чақмоқдай чақилар кардиограмманинг
Дарддан чил-чил синган чизикларида.

Юрак «қилиқ»лари кардиограмма ленталарида қанчалик сакрама чизиклар қолдираётганига қарамай, Асқад Мухтор узун, уйқусиз тунларда мижжа қоқмасдан, ўз фикрининг бепоён кенгликда парвоз қилишини кузатди. Роза опа берган уйқу дорисига кўниккан тана ўз эгасининг тун чоғида ором олишига имкон бермай, аксинча, фикри, руҳи, туйғуларининг яна ҳам кўпроқ ишлаши учун шароит туғдирди. Ана шу, аслида, машаққатли ҳолнинг самараси сифатида унинг «тундалик»лари туғилди.

Кунларнинг бирида Асқад Мухторни кўргани унинг шаҳардаги уйига кирганимда, у қийнала-қийнала ҳолаҳвол сўрагандан, ёш адабий авлод вакилларининг ижодий ишлари билан қизиқсинганидан кейин, кутил-

маганда, «Наимжон, кечаси ишланган. Тунги ижодий иш организмни ишдан чиқарар экан», деди. У бу сўзларни шундай айтдики, худди «Агар мен кечалари ишламаганимда, ҳозир бундай ночор ҳолатда ўтирмаган бўлардим», дегандек эшитилди, менга.

Аммо унинг «тундалик»лари шу дийдорлашувдан кейин туғилди. Яъни у тунги ишдан қанчалик қочишни истаганига қарамай, бедорлик унинг фикрини ишлашга мажбур этди. Тунги фикр капалаклари унинг боши узра чаппар уриб турди, чарх уриб турди.

«Тундалик»лар «Тафаккур» журнали саҳифаларида эълон қилиниши билан адабиётимизда Асқад Мухторнинг бошқа бирорта асарига ўхшамаган, ҳатто минг йиллик адабиётимиз шу пайтгача кўрмаган янги бир «жанр»нинг, янги бир адабий дурдонанинг пайдо бўлгани маълум бўлди. Улар ҳатто хасталик ҳам Асқад Мухтордек забардаст ижодкорнинг фикрини эговлай олмаслигини, аксинча, фикр — Асқад Мухтор сингари мутафаккир сиймолар фикри—ғайритабиий ҳолатларда янада баланд парвоз этиши мумкинлигини намойиш этди. Асқад Мухтор ўлим билан юзма-юз келганда, ўз ақл-заковатининг емирувчи куч устидан ғолиб чиқишига эришди.

Асқад Мухтор бисотида бир ғалати шеър бор. Агар ушбу сатрлар чўзилмаган бўлса, ундан бир-икки бандни келтирсам, дегандим. Мана, ўша сатрлар:

Бир вақт дўстлар билан ҳасратлашардим...
Ёлғиз ўтказаман ғамгин чоғларни.
Сукунатни чўчитмасин дардим,
Айланиб ўтаман сокин боғларни.
Шабнам япроқларнинг ювбди гардин,
Хаёлга чулғабди гулзорни исим.
Жонлар оромини бузмасин дардим,
Тунни уйготмасин.

Тун чоғлари Асқад Мухтор хаёлини учинб кирган капалаклар қанотида унинг шахсий дардлари эмас, балки уни ҳаяжонлантирган, безовта қилган дардлар, фикрлар, мушоҳадалар бор. Улар тунни уйғотиши, жонлар оромини бузиши, гардларни ювиши логик,

Наим Қаримов

Адабий-бадиий нашр

АСҚАД МУХТОР

УЙҚУ ҚОЧГАНДА

(Тундаликлар)

Тошкент «Маънавият» 1997

Муҳаррир *Муртазо Қаршибой*

— Рассом *С. Соин*

Мусаҳҳиҳ *Д. Жуманиёзова*

Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*

Теришга берилди 12.08.97. Босишга рухсат этилди 29.08.97. Бичими 84×108¹/₃₂. Литературная гарнитураси, Юқори босма усулида босилди. Шартли 6. т. 1,63. Шартли кр.-отт. 1,89. Нашр т. 1,42. 10000 нусха. Буюртма №146. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 4—97.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 1997.

“МАЪНАВИЯТ”